

איגוד מבחר מאמרים במדעי היהדות

כרך ג לשונות, ספרויות, אמנויות

בעריכת
תמר אלכסנדר
יוסף טובי, דן לאור, זיוה עמישי-מייזלש, אורה שורצולד

מזכירת המערכת
רונאלה מרדלר

האיגוד העולמי למדעי היהדות
ירושלים תשס"ח

'זכאין אינון ישראל': ברכה בלשון הזוהר ורקעה היהודי-נוצרי

יהודה ליבס

פשר השימוש במילה 'זכאה' בזוהר

ספר הזוהר רגיל לפתוח את דרשותיו בנוסחה ייחודית, המבקשת עיון. המשפטים הראשונים בדרשות פותחים במילים 'זכאה איהו' או 'זכאין אינון'.¹ פתיחות אלה פירושו בעברית 'אשרי', כפי שעולה בבירור מן ההקשר, ומתאשר גם בנוסח המקביל 'זכאה חולקיה' (או 'חולקיהון' וכדומה), שגם הוא רווח מאוד בלשון הזוהר,² ופירושו 'אשרי חלקו'.³ עניין זה גלוי וידוע משכבר, ומתרגמי הזוהר לעברית נוקטים בדרך כלל בתרגום משפטים אלה בלשון 'אשרי', וכך, למשל, תרגמה גם החוקרת חוה תירוש-סמואלסון, שעסקה לאחרונה בנוסחאות אלה וחקרה בעזרתן את תפיסת האושר הזוהרית.⁴

עם זאת, פשרה הלשוני של נוסחה זו עדיין לא נחקר. המחקר טרם דן בשאלה מה ראה הזוהר להשתמש במילה 'זכאה' כדי לבטא את המילה 'אשרי'. ככל הידוע, המילה 'זכאה' אינה מופיעה במשמעות 'אשרי' בארמית שלפני הזוהר. תרגומי המקרא לארמית ולסורית מתרגמים 'אשרי' בלשון 'טובי' (מכאן גם בערבית *طوبى*). תרגום כזה מתאים ל'אשרי' יותר מאשר 'זכאה', שכן הוא דומה לו יותר מבחינה סמנטית וצורנית, בהיותו נוקט בשם העצם 'טוב', הדומה במשמעותו למילה 'אשרי', המופיעה בלשון רבים קפואה⁵ בצורת הנסמך, כדוגמת 'אשרי', כאשר המבורכים מצוינים רק בסומך שלאחריו,⁶ ואילו 'זכאה' או 'זכאין' הוא שם תואר המופיע ביחיד או ברבים לפי מושא או מושאי הברכה.

מהבדל תחבירי זה עולה גם התשובה לשאלת מקורו של מטבע ברכה זה בזוהר. ברכה זו

1 התקליטור התורני DBS מעלה כ-400 דוגמאות.

2 התקליטור התורני מעלה למעלה מ-400 דוגמאות.

3 'אשרי חלקו' מצוי, למשל, בבבלי, יומא פו ע"א, לפי הנוסח המצוטט בפירוש המאירי על משנה, אבות ד, טז.

4 H. Tirosh-Samuelson, *Happiness in Premodern Judaism: Virtue, Knowledge and Well-Being*, Cincinnati 2003, pp. 31–315

5 בדרך כלל באה בארמית הצורה 'טובי' כנסמך ישיר לשם עצם. כאשר נוספת לצורה זו כינוי חבור מקדים, צורת המילה עם כינוי היחיד היא 'טובה' (או 'טובוי'. כך גם בתרגום הסורי). אמנם לפעמים מופיעה בדפוסים גם הצורה 'טובה', הנראית כהטיה של 'טוב' ביחיד (כגון בתהלים א 1: 'אשרי האיש', המתורגם 'טוביה דגבר'), אך דומה שבמקרים אלה יש להעדיף את הצורה 'טובי' בלא הא.

6 מבנה תחבירי זה שריר גם בפעמים שבהם מצוינים המבורכים גם בכינוי חבור מקדים של סמיכות מפורקת כדוגמת 'טובה ד'.

יהודה ליבס

איננה טבועה במשקל אחיותיה השמיות, בארמית, עברית וערבית, אלא דווקא במשקלן של היוונית והלטינית. גם ביוונית מתורגם 'אשרי' התנכי בתואר הנוטה במספר לפי המבורכים: μακάριοι או μακάριος, וכן בלטינית beatus ו-beati.

גם מבחינה סמנטית מתאימה המילה 'זכאה' לשמש תרגום לשמות תואר אלה, שהרי שם התואר היווני-לטיני מציין את מצבם המאושר של האלים ושל בני האדם שהאלים נוטים להם חסד, וכך גם 'זכאה'. 'זכאה' בארמית של הזוהר אינה משמשת רק במשמעות 'צדיק' או זכאי בדין (גם משמעות זו נודעת ל'צדיק' המקראי), כפי שרגיל בארמית. הזוהר מנצל גם גוני משמעויות נוספים של השורש 'זכה', ו'זכאה' הוא בלשונו גם מי שיש לו זכות אצל האל, ואף מי שבגלל אותה זכות שפר עליו חלקו. לכן הצירוף 'אם זכה', למשל במשפט 'אם זכה עזר ואם לאו כנגדו',⁷ מתורגם בלשון הזוהר כ'אי זכאה'⁸ (אמנם במקרים כאלה נוצרת, בדרך כלל, כפל משמעות, ואפשר לתרגם גם 'אם צדיק הוא'), ולעתים משלב הזוהר יחד את שתי הצורות, כגון במשפט הבא: 'ואי זכי לסלקא יתיר זכאה הוא דזכי ליקרא דמלכא [...] זכאה חולקיה דמאן דזכי לחסד דא'⁹ (תרגום: 'אם זכה לעלות עוד, אשריו שזכה לכבוד המלך [...] אשרי חלקו של מי שזכה לחסד זה').

אך מדוע יודקק הזוהר לתיווך יוני או לטיני כדי לתרגם מחדש לארמית את הביטוי המקראי, שכבר יש לו, כאמור לעיל, מקבילה ארמית מושרשת ומדויקת יותר, 'טוביהון'? לדעתי, אפשר למצוא כאן את השפעת דברי ישו בכרית החדשה, שאף אם נאמרו במקורם בארמית, נשתמרו ונפוצו באירופה דווקא בנוסח היווני ובתרגום הלטיני. כוונתי לדרשת ההר, שכל פסוקיה פותחים במילה 'אשרי', או ביוונית μακάριοι (ובלטינית beati), ובייחוד לפסוק 'אשרי הענוים כי המה יירשו הארץ'.¹⁰ לפסוק זה מקבילות רבות בספר הזוהר, וזו אחת מהן:

ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ¹¹ וגו', זכאין אינון ישראל יתיר מכל שאר עמין,¹² דקב"ה קרא לון צדיקים, לאחסין לון ירותת עלמין בעלמא דאתי [...] האי קרא רזא עילאה איהו בין מחצדי חקלא, דהא ברזא דאגדתא תני רבי שמעון, דאחסנת ירותא עלאה דהיא ארץ, לית מאן דירית לה בר ההוא דאקרי צדיק.¹³

7 בראשית רבא יז, ג.

8 ראה, למשל, זוהר ח"ב, קצט ע"א.

9 זוהר ח"א, ריט ע"א.

10 מתי ה 5. כך לפי תרגום דליץ, אך לפי תרגום זלקינסון, שסוטה קצת מן הביטוי היווני לעבר הנוסח של תהלים לו 3: 'אשרי הענוים כי הם יירשו ארץ'.

11 ישעיהו ס 21.

12 כך בנוסח זוהר עם פירוש אור יקר מהרמ"ק, ירושלים תשל"ד, כרך ו עמ' קעד. ובדפוס הזוהר הרגילים נדפס, מחמת הצנזורה: 'מכל עמין עכו"ם'.

13 זוהר ח"א, רטז ע"א.

זכאין אינון ישראל': ברכה בלשון הזוהר ורקעה היהודי-נוצרי

תרגום:

ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ' וגו', אשריהם [במקור: 'זכאין אינון'] ישראל יותר מכל שאר העמים, שהקב"ה קרא להם צדיקים, להנחיל להם ירושת עולמים בעולם הבא [...] פסוק זה סוד עליון הוא בין קוצרי השדה שהרי בסוד האגדה¹⁴ שנה ר' שמעון, שירושת נחלה עליונה של אותה ארץ, אין מי שיורש אותה אלא אותו שנקרא צדיק.

לכאורה קטע זה אינו מקביל באמת לדברי ישו, שכן כאן יורשי הארץ אינם הענווים אלא דווקא הצדיקים. אך אפשר להסביר פער זה בעזרת פרק לז בספר תהלים. בפסוק יא בפרק זה מופיע הנוסח 'וענוים יירשו ארץ' ובפסוק כט בהמשך מופיע נוסח מקביל: 'צדיקים יירשו ארץ'. דומה אפוא ש'ענווים' מקביל ל'צדיקים'. ההקבלה בין 'צדיק' ל'עניו' או ל'עני', הוזהר לו במשמעותו,¹⁵ מצויה גם במקומות אחרים, כגון בתיאור הגואל המשיחי: 'גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלם הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות'.¹⁶ את דמותו הענווה והפסיבית של הגואל בפסוק זה הטיב לתאר יאיר זקוביץ. אמנם דיונו של זקוביץ נסב על המילה 'נושע' ולא על 'צדיק',¹⁷ אך נראה שגם למילה 'צדיק' כשלעצמה יש לעתים קונוטציה מעין זו, והיא מסתברת, דומני, מן המשמעות של 'צדיק' כזכאי בדין, שהרי הצדיק לא היה עומד כלל למשפט אילולי תבעוהו על לא עוול בכפו, ונמצא שהוא גם עני ונרדף.¹⁸

'ועמך כלם צדיקים'

הדרשה הזוהרית אמנם מעלה על הדעת את דברי ישו, אך כמובן לא עליהם היא נסבה. דרשה זו, כמקבילותיה המרובות בספרות הזוהרית, מסתמכת במפורש דווקא על פסוק בספר ישעיהו: 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ',¹⁹ ואותו היא מפרשת לכל פרטיו, שמקצתם אף מנוגדים לרוח הנצרות, כפי שאראה להלן. הפרט היחיד בדרשה, שאינו מצוי בפסוק זה ויש לו מקבילה לאמירתו של ישו, הוא הברכה שבתחילתה, 'זכאין אינון', שנטבעה, כאמור לעיל, על פי הנוסח היווני-לטיני.

צירוף הנוסחה 'זכאין אינון' לראשיתו של הפסוק מספר ישעיהו, 'ועמך כלם צדיקים', עולה יפה במיוחד, שהרי 'זכאין' הוא גם תרגום של 'צדיקים', המילה המופיעה בראשית הפסוק. בכמה מקומות פותח הזוהר את דרשתו על פסוק זה בנוסחה 'זכאין אינון צדיקיא',²⁰ שבשמיעה

14 'אגדה' בוזהר פירושה סודות הקבלה והאצילות, שהרי בשורש 'נגד' מציין הזוהר את השפע ממרומים.

15 על כך יעידו לא רק השימושים המקבילים שבין שתי המילים, אלא גם חילופי הקרי וכתוב בין 'ענוים' לבין 'עניים': תהלים ט 13; תהלים י 12; משלי ג 37; משלי יד 21; משלי טז 19.

16 זכריה ט 9.

17 'זקוביץ', 'עני ורכב על חמור', ש' ראם (עורך) הרעיון המשיחי בישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 7-17.

18 כנגד זאת במקום אחד 'צדיק' מקביל דווקא ל'עריץ'; ראה ישעיה מט 24-25.

19 ישעיה ס 21.

20 זוהר ח"א, פד ע"א; ריט ע"ב; וראה הערה 12 לעיל.

יהודה ליבס

ראשונה עשויה ליצור רושם של מעין טאוטולוגיה (חזרה ללא צורך על מילה או רעיון). אך גם הנוסחה שבתחילת הדרשה לעיל, 'זכאין אינון ישראל דקב"ה קרא לון צדיקים', מתקבלת מיד על לב השומע, כי הביטוי 'זכאין אינון ישראל' נשמע תחילה באוזניו כפרפרזה ארמית על 'ועמך כולם צדיקים' שבפסוק. יתר על כן, נוסחה זו אף שומרת לעתים על שתי ההוראות גם יחד, גם 'צדיקים הם ישראל' וגם 'אשריהם ישראל', ואביא דוגמה לכך בהמשך,²¹ והרי הנוסחה 'אשריהם ישראל', כפתיחה דרשנית, המנוסחת כפרפרזה על פסוקים מסוימים, מוכרת היטב מספרות חז"ל.²² כה טבעית היא אפוא הנוסחה 'זכאין אינון' כפתיחה לדרשה על הפסוק מספר ישעיהו, עד שנעשית היא קלה לעיכול כתרגום של 'אשרי', כאילו אין כאן חידוש לשוני גדול, שנוצר בזוהר בהשפעת היוונית או הלטינית של הברית החדשה. דומה אפוא שבדרשות על פסוק זה, בצירוף זכר דברי ישו, נתחדשה לראשונה ההוראה 'אשרי' למילה 'זכאה', ומכאן נפוצה להקשרים נוספים בספרות הזוהרית, כמטבע של ברכה עובר לסוחר.

הפסוק 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ', אכן חשוב מאוד בעיני הזוהר. עדות על כך מצויה כבר במובאה לעיל, במילים: 'האי קרא רוא עלאה איהו בין מחצדי חקלא', שפירושו: 'פסוק זה סוד עליון הוא בין קוצרי השדה', ואין קוצרי השדה אלא כינוי לבני חבורת הזוהר.²³ אפשר לראות בפסוק זה, הנדרש עשרות פעמים בספרות הזוהרית, כאחד מ'פסוקי הצופן' האופייניים לספר הזוהר. פסוק צופן, לפי הגדרתה של מלילה הלנר-אשד, שעמדה לראשונה על תופעה זו, הוא פסוק שמשמש בזוהר מעל ומעבר לדרשה הספציפית הנדרשת עליו. לדבריה, בעצם הופעתו בדרשה, בא פסוק הצופן 'לסמן ולהזכיר לקורא את המעבר לרמת קריאה ודרישה מיוחדת בפסוקי המקרא ולעוררו למצב תודעה מיסטי', והוא פונה אל הקורא ואומר לו: 'ראה, אנו עתה במציאות של הזוהר'.²⁴

הלנר-אשד עוסקת בעיקר בשני פסוקי צופן כאלה. הפסוק האחד הוא זה שנתן לזוהר את שמו: 'והמשכילים יזהירו כוזהר הרקיע',²⁵ והשני נתן את השם לספרה שלה: 'ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן'.²⁶ בפסוקים אלה מצוינת מדרגתם הרוחנית של חבורת הזוהר ובייחוד היסוד הארוטי והפורי המפעם בתוכם, המאפשר להם יצירתיות רוחנית, בהיותם מחוברים אל ספירת

21 זוהר ח"א, צג ע"א, ויובא בחלק האחרון של המאמר.

22 בבלי, עבודה זרה ה ע"ב: 'אשריהם ישראל בזמן שעוסקין בתורה ובגמילות חסדים יצרים מסור בידם ואין הם מסורים ביד יצרים שנאמר [ישעיהו לב 20] "אשריכם זורעי על כל מים". אמנם שכיחה יותר היא הנוסחה 'אשריכם ישראל', כגון בבלי, יומא ת, ט: 'אמר רבי עקיבא, אשריכם ישראל, לפני מי אתם מטהרין, ומי מטהר אתכם, אביכם שבשמים, שנאמר [יחזקאל לו 25] "זרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם".'

23 על כינוי זה ראה י' ליבס, המשיח של הזוהר, הרעיון המשיחי בישראל (לעיל הערה 17), עמ' 146–148 והערה 224.

24 מ' הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר, תל אביב תשס"א, עמ' 268–269.

25 דניאל יב 13. ראה הלנר-אשד (שם), עמ' 91–99, 276–279; וראה גם י' ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים, 9 (תשנ"ד), עמ' 70–80.

26 בראשית ב 10. וראה הלנר-אשד (לעיל הערה 24), עמ' 268–296.

זכאין אינון ישראל': ברכה בלשון הזוהר ורקעה היהודי-נוצרי

יסוד. ספירה זו היא הפאלוס הקוסמי, המתואר הן כזוהר המזוהר בעולמות והן כנהר המנהיר אותם ומשקה אותם. בעיקר משקה נהר זה את הספירה האחרונה, ספירת מלכות, היא השכינה וכנסת ישראל, הנרמזת במילה 'הגן' שבפסוק. גן זה מתפרש לעתים ככינוי לשכינה עצמה ולעתים להיכל גן העדן שהיא שוכנת בו כאיילה בשדה. השקיית הגן מתרחשת בחצות הלילה, אז יורד הקב"ה לגן עדן ופוקד את האיילה וכן את שושביניה שהם נשמות הצדיקים שבגן עדן, הן את הנשמות שכבר הלכו לעולמן, הן את נשמות החכמים שקמים אז לתיקון חצות. זה הוא הריטואל המיסטי העיקרי של בני חבורת הזוהר, כפי שמתואר יפה בספרה של הלנר-אשד.²⁷ והנה אותו עניין יימצא גם בפסוק 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ' (אכן, גם אותו כוללת הלנר-אשד עם פסוקי הצופן):²⁷ 'צדיק' ו'ארץ' הם הכינויים העיקריים שבהם משתמש הזוהר לציון ספירות יסוד ומלכות, ותמונת הצדיק שירש את הארץ מקבילה לתמונת הנהר המשקה את הגן. שני הפסוקים עסוקים אפוא בתיאור הזיווג הקוסמי העליון (ביוונית *ἔρος γαμός*). תפקידם של בני האדם באותו זיווג מבוטא, על פי הזוהר, גם בפסוק זה, משום שלשון הרבים 'צדיקים' מכוון לכלול את הצדיק שבעולם הזה עם ספירת יסוד המכונה צדיק. שני הצדיקים משתתפים אפוא באותו זיווג עליון ונמצאים בחצות הלילה בגן עדן, המצוין גם הוא בפסוק זה, במילה 'ארץ'. הפירוש הזה לאותו פסוק מספר ישעיהו נמצא בזוהר, למשל, בדברים הבאים:

כל בר נש דלעי באורייתא בליליא וקם בפלגות ליליא בשעתא דכנסת ישראל אתערת לאתקנא ביתא למלכא האי אשתתף בהדה והאי אקרי מבי מלכא [...] ולא עוד אלא דצדיק חד עלאה אית ליה לקב"ה והוא אשתתף בהדיה וירתין תרווייהו לכנישתא דישראל דכתיב 'צדיקים לעולם יירשו ארץ'.²⁸

תרגום:

כל אדם שעוסק בתורה בלילה וקם בחצות הלילה בשעה שכנסת ישראל מתעוררת להתקין בית למלך הוא משתתף אתה והוא נחשב כאחד מבאי בית המלך [...] ולא עוד אלא שצדיק אחד עליון יש לו לקב"ה, והוא משתתף אתו, ויורשים שניהם את כנסת ישראל, שנאמר 'צדיקים לעולם יירשו ארץ'.

העיסוק בתורה הנזכר כאן הוא בוודאי העיסוק בתורת הסוד, שגם הוא ממאפייניה של ספירת יסוד.²⁹ ואכן במקום אחר בזוהר מתוארים הצדיקים המופיעים בפסוק מספר ישעיהו דווקא כאנשי הסוד:

27 הלנר-אשד (לעיל הערה 24), עמ' 346.

28 זוהר ח"ג, צ"ע"א.

29 ליבס (לעיל הערה 23), עמ' 138-145.

יהודה ליבס

זכאה חולקיהון דצדיקייא דמכסין רזין כל שכן רזין עלאין דקודשא בריך הוא (רזין עלאין דמלכא קדישא).³⁰ עלייהו כתיב 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ'.³¹

תרגום:

אשרי חלקם של הצדיקים מכסי הרזים, כל שכן רזים עליונים של הקב"ה, רזים עליונים של המלך הקדוש. עליהם נאמר 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ'.

שומרי הסודות העליונים, הקמים בחצות לילה, הם בראש ובראשונה בני חבורת הזוהר, שתיקון חצות הוא, כאמור לעיל, מאפיין עיקרי של דרכם המיסטית. נמצא אפוא שבצירוף 'צדיקים יירשו ארץ' מצא הזוהר רמז לחבורתו או לעלית הרוחנית שהוא מייצג.³² באופן דומה שימש כנראה גם הביטוי המקביל בפי ישו, 'ענוים יירשו ארץ', שאופיו הכתתי-אליטיסטי הושפע, כפי שהראה דוד פלוסר, מן הכינויים העצמיים המורגלים בפי כת מגילות ים המלח.³³ ראוי להזכיר כאן גם את הכינוי 'משכילים', המצוי בפסוק הצופן האחר – 'והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע', שגם הוא כינוי עצמי אליטיסטי שבו מכנה הזוהר את חבורתו, ובאופן דומה הוא משמש גם במקורו שבספר דניאל וגם בכת מדבר יהודה, ואף בכת אבלי ציון הקראים, שבימי הביניים המוקדמים המשיכו את מסורתם, ואפשר לראות בהם גשר בין כת מדבר יהודה לבין הזוהר.³⁴

כל ישראל יש להם חלק בעולם הבא

אבל לפסוק מספר ישעיהו יש גם משמעות הפוכה, משמעות אנטי כתנית מובהקת, המבקשת דווקא את המכנה המשותף הנמוך ביותר שבעזרתו אפשר לזכות את עם ישראל כולו. כך מצינו כבר במשנה: 'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ'.³⁵ הזוהר מסתמך לעתים קרובות על משנה זו, גם באשר לזיהוי בין 'ארץ' לבין 'עולם הבא', וגם באשר להפיכת ארץ זו לנחלת כל ישראל. שכן הזוהר, גם אם יש בו נימה אליטיסטית, איננו כלל ספר כתתי. הזוהר פונה אל העם כולו ומבקש לעוררו, וזאת דווקא באמצעות הדת

30 הסוגריים מצויים בדפוסים, ומעידים על הוספה או חלופה בכתבי היד.

31 זוהר ח"ג, רצד ע"ב, אידרא זוטא.

32 מקומות נוספים שפסוק זה נדרש דווקא על מקובלים, ראה זוהר ח"א, נט ע"א; פד ע"א; קפח ע"א.

33 ד' פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, תל אביב תשל"ט, עמ' 210–225.

34 י' ארדר, אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן: לתולדות חלופה ליהדות הרבנית, תל אביב תשס"ד. ראה במפתח את הערך 'משכילים'. על הרציפות בין אבלי ציון הקראים לבין הספרות הזוהרית (שאותה ארדר

איננו מזכיר), ראה י' ליבס, 'זיקת הזוהר לארץ ישראל', ז' הרזוי, ג' חזן רוקם, ח' סעדון וא' שילוח (עורכים),

ציון וציונות בקרב יהדות ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 37–42.

35 משנה, סנהדרין י, א.

'זכאין אינון ישראל': ברכה בלשון הזוהר ורקעה היהודי-נוצרי

המקובלת, שהזוהר מעמיק בה וחושף את יסודותיה הפנימיים³⁶ (אין כוונתי כאן לשכבת תיקוני זוהר, שבה דווקא ניכרת היטב המגמה הכתתית).³⁷ השפעתה של המשנה דלעיל, והרף הכללי והנמוך שמציב הזוהר כדי להעניק חלק לעולם הבא לכלל ישראל, ניכרים, למשל, במובאה הבאה:

'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ נצר מטעי מעשה ידי להתפאר'. זכאין אינון ישראל דמשתדלי באורייתא, וידעי ארחין דאורייתא, דבגינה יזכון לעלמא דאתי. תא חזי: כל ישראל אית לון חולקא לעלמא דאתי, מאי טעמא, בגין דנטרין ברית דעלמא אתקיים עליה, כמה דאת אמר: 'אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמת'. ועל דא ישראל דנטרי ברית וקבילו ליה אית לון חולקא בעלמא דאתי, ולא עוד אלא בגין כך אקרון צדיקים, מכאן אוליפנא כל מאן דנטיר האי ברית דעלמא אתקיים עליה, אקרי צדיק, מנא לן מיוסף, בגין דנטר ליה לברית עלמא זכה דאקרי צדיק, ועל כך 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ'.³⁸

תרגום:

'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ נצר מטעי מעשה ידי להתפאר'. אשריהם [במקור: זכאין אינון] ישראל שעוסקים בתורה, ויודעים דרכי התורה, שבגללה יזכו לעולם הבא. בוא וראה: 'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא'. מה הטעם? כיוון ששומרים את הברית שהעולם עומד עליה, שנאמר: 'אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת'.³⁹ ולפיכך ישראל ששומרים ברית וקבילו אותה יש להם חלק בעולם הבא, ולא עוד אלא שבעבור זה נקראים 'צדיקים'. מכאן למדנו: כל מי ששומר ברית זו שהעולם עומד עליה נקרא צדיק. מניין לנו? מיוסף, שמפני ששמר אותה, את ברית עולם, זכה שנקרא צדיק.⁴⁰ ועל כך 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ'.

כל ישראל זוכים כאן לעולם הבא, בראש ובראשונה מפני שעוסקים הם בתורה. אפשר להקביל זאת לדברי המשנה המפורסמת: 'רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות, שנאמר: 'ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר' [ישעיהו מב 21].⁴¹ אפשר אף שהמילים שבראש הקטע 'זכאין אינון ישראל', יש בהן הד כלשהו ל'רצה הקב"ה לזכות את ישראל'. מכל מקום, תליית הזכות בריבוי מצוות עומדת בניגוד קוטבי לתאוריית

³⁶ י' ליבס, 'הזוהר כרנסנס', דעת, 46 (תשס"א), עמ' 5-11.

³⁷ י' ליבס, 'זוהר ותיקוני זוהר – מרנסאנס למהפכה', ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תל אביב תשס"ז (= תעודה כא-כב), עמ' 251-301.

³⁸ זוהר ח"א, נט ע"ב.

³⁹ ירמיהו לג 25. ולפי בבלי, שבת קלז ע"ב.

⁴⁰ בבלי, יומא לה ע"ב.

⁴¹ משנה, מכות ג, טז.

יהודה ליבס

האנטינומיאניזם הפאוליני, שלפיה דווקא בגלל ריבוי המצוות נמנעת הישועה מישראל,⁴² וניגוד זה נמשך מן המושנה אל הדרשה הזוהרית.

הנימה האנטי נוצרית מוחרפת עוד בהמשך הדברים, כשירות העולם הבא נקשרת דווקא למצוות ברית המילה,⁴³ שלה, כידוע, התנגדו הנוצרים במיוחד,⁴⁴ וכשהתואר 'צדיק' ניתן דווקא לכל מי שמקיים מצווה זו⁴⁵ (ושוב בגלל הקשר לספירת יסוד הנקראת צדיק, שהיא הפאולוס של מעלה).⁴⁶ עם זאת, מאחר שהדוגמה הנרמזת בקטע זה היא סיפור יוסף ואשת פוטיפר, מסתבר ששמירת הברית שכאן כוללת בנוסף לברית המילה גם את כיבוש היצר. יתר על כן, הזוהר משתמש בפסוק 'ועמך כלם צדיקים' לסיכום דעתו בעניין הוצאת זרע לבטלה, שהוא בעיניו החמור שבכל החטאים, ואינו מתכפר אף בתשובה.⁴⁷ בהקשר זה מצטמצם מאוד מספרם של אותם הנכללים בכלל 'ועמך כלם צדיקים', אף שדומה שהזוהר מסיים בפסוק זה כדי לרכך את הדברים הקשים, ולהביע את דעתו (או להעמיד פנים) שעם ישראל בכללו רחוק מחטא זה, שיש אומרים שאין מי שניצול ממנו. אך הצד הקשה שבהעמדה זו של הדברים יוצא לאור בספר 'הנפש החכמה' מאת ר' משה די ליאון (רמד"ל). בעיניו הפסוק 'ועמך כולם צדיקים' והדין המשנאי הנסמך עליו לא באו להרבות אלא דווקא למעט. את דיונו בחומרת החטאים המיניים מסכם רמד"ל במילים אלה: 'ועל זה רמזו רז"ל "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא", "כל ישראל" להורות שכל המחלל ברית של מקום אינו בכלל ישראל'.⁴⁸

אך במקומות אחרים מדגיש הזוהר שבכלל 'ועמך כולם צדיקים' ימצא כל נימול גם אם רשע הוא:

מאי טעמא כתיב 'ועמך כלם צדיקים', וכי כלהו ישראל צדיקי נינהו, והא כמה חייבין אית בהו בישראל, כמה חטאין וכמה רשיעין דעברין על פקודי אורייתא, אלא הכי תנא ברזא דמתניתין: זכאין אינון ישראל דעבדין קרבנא דרעוא לקב"ה, דמקריבין בנייהו לתמניא

42 ראה, למשל, אל הרומיים, פרקים ב-ח. ובייחוד ד 15; ה, 13 20. עם זאת, עמדתו של פאולוס שוללת גם את החטא. על עמדת פאולוס ומקורה ראה ד' פלוסר, 'מוצא הנצרות מן היהדות', ש' אטינגר, ש' ברון, ב' דינור ו' היילפרין (עורכים), ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 85.

43 משהו מזה אפשר למצוא גם בדברי חז"ל, בבלי, סנהדרין קי ע"ב (צוין בניצוצי זוהר על אתר): 'קטן מאימתי בא לעולם הבא [...] רב נחמן בר יצחק אמר משעה שנימול'.

44 אל הרומיים, ב 25-12.

45 ר' צדוק הכהן מלובלין מפליג בכך עוד יותר, כשהוא מיחס את הפסוק 'ועמך כולם צדיקים' גם לישראל שלא נימול, שהרי גם הוא נקרא נימול (לפי בבלי, נדרים לא ע"ב). ראה ספרו צדקת הצדיק, פסקה צו, בית אל תשמ"ח, עמ' 38.

46 ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 213-258.

47 זוהר ח"א, ריט ע"ב. וראה י' ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 253, 443. בשאלת אפשרות התשובה לחטא זה יש פער ניכר בין הזוהר לבין ר' משה די ליאון, וראה על כך ש' פכטר, שמירת הברית: לתולדותיו של איסור זרע לבטלה, עבודת דוקטור (בהדרכת יהודה ליבס), האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.

48 מ' די ליאון, הנפש החכמה, החלק הרביעי, בויליאה שס"ח, קונטרס ה ע"א.

'זכאין אינון ישראל': ברכה בלשון הזוהר ורקעה היהודי-נוצרי

יומין לקרבנא, וכד אתגזרו עאלו בהאי חולקא טבא דקב"ה, דכתיב 'צדיק יסוד עולם', וכיון דעאלו בהאי חולקא דצדיק אקרון צדיקים, ודאי כלם צדיקים, וע'כ 'לעולם יירשו ארץ'.⁴⁹

תרגום:

מה הטעם שכתוב 'ועמך כלם צדיקים', וכי כל ישראל צדיקים הם? והרי כמה רשעים יש בהם בישראל, כמה חטאים וכמה רשעים שעוברים על מצוות התורה. אלא כך שנינו בסוד משנתנו:⁵⁰ אשריהם ישראל [במקור 'זכאין אינון ישראל', וכאן מתבקש גם התרגום 'צדיקים הם ישראל'] שעושים קרבן לרצון לקב"ה, שמקריבים את בניהם לשמונה ימים לקרבן, וכאשר נימולו נכנסו באותו חלק טוב של הקב"ה, שכתוב 'צדיק יסוד עולם'.⁵¹ וכיוון שנכנסו באותו חלק של 'צדיק' נקראים 'צדיקים'. ודאי 'כלם צדיקים', ועל כן 'לעולם יירשו ארץ'.

מצוות המילה מקיימת על ידי כל ישראל, כאז כן היום, ומשמשת כמסך מבדיל בין ישראל לגויים, ובייחוד בין ישראל לנוצרים (המוסלמים אמנם נימולים, אך, לפי הזוהר, מילתם אינה מושלמת, כי חסרה בה פריעה [היא השלב האחרון של המילה, הנוגע בקרום הפנימי, שתחת העורלה], ולכן מכנה הכתוב את ישמעאל 'פרא אדם'⁵²). הבדל זה אינו נוגע לישו עצמו, שהיה מהול, אך בהחלט יש כאן ניגוד מכוון לנצרות כפי שהכירוה אנשי הזוהר, כדתם המובהקת של הגויים. ואכן הפסוק 'ועמך כולם צדיקים', יש בו לא רק כדי לכלול את כל ישראל, אלא גם להוציא מן הכלל את אומות העולם, כמו שנכתב בראש המובאה שבה פתחתי את הדיון כאן: "ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ וגו'", אשריהם [= זכאין אינון] ישראל יותר מכל שאר העמים, שהקב"ה קרא להם צדיקים, להנחיל להם ירושת עולמים בעולם הבא'.

בהתאם לנימה לאומית זו מפרש הזוהר לעתים את המלה 'ארץ' שבאותו פסוק על ארץ ישראל דווקא, ומדגיש שגם ירושתה כרוכה דווקא בברית מילה. גם לכך נודעת אולי גם קונוטציה אנטי נוצרית, שהרי בתקופת חיבור הזוהר נאבקו הנוצרים הצלבנים הערלים והמוסלמים, פראי האדם חסרי הפריעה, על השליטה בארץ ישראל. כמה פעמים מדגיש זאת הזוהר,⁵³ למשל:

'וגם הקימותי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען', בגין דאתגזרו, דכל מאן דאתגזרו

49 זוהר ח"א, צג ע"א.

50 משנתנו שכאן היא המשנה דלעיל, משנה, סנהדרין י, א, אך לפי קריאתה המיוחדת בחוג הזוהר. וראה ד' מט, 'מתניא דילן: טכניקה של חידוש בספר הזוהר', י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו, ירושלים תשמ"ט (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח), עמ' 140-141 (מט אינו מזכיר כאן את המשנה בסנהדרין).

51 משלי י' 25. פסוק זה הוא היסוד לזיהוי הצדיק עם ספירת יסוד.

52 ראה, למשל, זוהר ח"ב, פו ע"ב-פו ע"א. וראה R. C. Kiener, 'The Image of Islam in the Zohar', ספר הזוהר ודורו (הערה 50), עמ' 54-60*.

53 זוהר ח"א, רטז ע"א; ח"ב, נט ע"ב.

יהודה ליבס

ירית ארעא, דהא לא ירית ארעא אלא צדיק, וכל מאן דאתגזר אקרי צדיק, דכתיב 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ'.⁵⁴

תרגום:

'וגם הקימותי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען',⁵⁵ בגלל שנימולו, שכל מי שנימול יורש את הארץ, שהרי לא יורש את הארץ אלא צדיק, וכל מי שנימול נקרא צדיק, שכתוב 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ'.

מעיון זה נוכל ללמוד משהו על יחסו של הוזהר אל הנצרות. אפשר להיווכח פעם נוספת, שהוזהר פתוח אמנם להשפעות נוצריות,⁵⁶ אך אין בכך לטשטש את תודעתו הלאומית ואת הגבול שהוא מציב בינו לבין דת הגויים, הוא הגבול שהקבלה הנוצרית טרחה לטשטש (וכמוה גם חברות מסוימות של חסידי זוהר בימינו). יתר על כן, הנצרות אף מוסיפה ומעמיקה ומגוונת את תודעתו זו, שכמובן שאובה בעיקרה ממסורות יהודיות פנימיות.⁵⁷ לעתים שומר הוזהר אף על מסורות יהודיות-נוצריות, שגם במקורן, היה לכתתיות שלהן גוון יהודי לאומי מובהק. דוגמאות לכך הבאתי במחקרים קודמים,⁵⁸ ואפשר אולי להוסיף עליהם את דברי ישו היהודי שנידונו לעיל: 'אשרי הענוים כי הם ירשו ארץ'.

54 זוהר ח"ב, כג ע"א.

55 שמות ו 4.

56 י' ליבס, 'השפעות נוצריות על ספר הוזהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 43-74.

57 ראה על כך: י' ליבס, 'האומנם בתולה היא השכינה', על ספרו של א"א גרין, השכינה מרים הבתולה ושיר השירים, פעמים 101-102 (תשס"ה), עמ' 303-313.

58 ליבס (לעיל הערה 56). וראה גם י' ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה: דברי הכנס הבין לאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ו (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו), עמ' 182; י' ליבס, 'מצמיח קרן ישוע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 313-348; ותוספת למאמר זה: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד (תשמ"ה), עמ' 341-344; וכן י' ליבס, 'מקדש של מעלה ומקדש של מטה', הארץ, תרבות וספרות, א כסלו תשס"ב, דף 15, שם הראיתי שגם ראשוני המקובלים (אמנם לאו דווקא הוזהר) ידעו על מקורה היהודי-נוצרי של הברכה 'מצמיח קרן ישועה'.